

V-Day, ils 8 da matg 1945: Impressiuns grischunas da la fin da la Segunda Guerra mundiala, part 1

■ Sut il titel «Ils 8 da matg 1945 en il Grischun» è Radiotevisiun Svizra Rumantscha sa regurà il matg 2020 dals eveniments d'avant 75 onns – en furma d'ina «Marella» dal Radio Rumantsch, cun intervistar perditgas dal temp e cun preschentar in vast material accompagnant online. Il giubileum ha purschì ina bun'ocasiun per laschar reviver lezs dis segnads da tribulaziun ed allegria, ma er per dar in sguard a la situaziun dal Grischun durant la Segunda Guerra mundiala en general.

«V-Day»

Sco «V-Day» u «Victory Day» vegn designà il di ch'ìs Alliads han victorisà la Germania nazionalsocialistica. Cun la capitulaziun da la Wehrmacht tudestga è ida a fin la Segunda Guerra mundiala en l'Europa. En il Grischun era ils 8 da matg 1945 bain stà a l'emprima egliada in di sco blers

autres, cun ina normalitad dalunsch dals champs da guerra. In mardi da primavaira serain, vaira chaud. En las muntognas giascheva anc la naiv ch'era crudada l'emna passada. E la notg passada avevi anc dà temperaturas sut nulla.

Da viver en temp da guerra era però la realitad che dominava il mintgadi – er per las Grischunas ed ils Grischuns, e quai dapi 5 onns, 8 mais e 7 dis. Pli ch'ina giada era la guerra avanzada fin davant porta, spetgava la Svizra da vegnir assaglida proximamain, ed era alura puspè tschessà il privel da guerra acut. Tar il mintgadi da quella giada tutgavan da tuttas sorts temas ch'èn idas en embidanza. Da laschar reviver in pau l'atmosfera da quella giada è l'intent dals suandants texts che derivan per gronda part dal dossier da RTR numnà.

La guerra è a fin – e tutina betg

La fin bramada da la Segunda Guerra mundiala n'era betg arrivada sco surpraisa andetga, mabain era s'annunziada cun da tuttas sorts svilups. Di per di preschentan las gassetas las chartas da las fronts da cumbat e mussan co ch'ìs Alliads reconquistan kilometer per kilometer e pajais per pajais quai ch'il reschim nazionalsocialistic aveva gi rubà ils ultims onns. Il Terz Reich ch'aveva surtratg cun sia strategia militar e suas visivis barbaricas l'Europa steva per ir en muschna.

Ils gronds Nazis spareschan. En la mort, la fugia, la praschun u en otras identitads returnan millis e millis puspè enavos en la societad danunder ch'èls eran vegnids. Ils 30 d'avrigl aveva Hitler sa prendì la vita en ses bunker a Berlin, entant che l'armada russa steva per conquistar sia chapitala. Mo in di avant, ils 29 d'avrigl, era vegnì sajettà il dictatur fascistich, Benito Mussolini, e quai be intgins kilometers dador il Grischun, al Lai da Como.

Pauc pli tard cuntanschan ils Alliads il cunfin svizzer. Al cunfin da la Val Müstair en ils tancs americans arrivads il di avant la mastralia. Ils 7 da matg han ils Jauers fatg festa cun els. A Martina en ils Americans vegnids en da l'Austria e sur la punt. Intgins han perfin bitschà quel di la terra svizra.

La guerra è a fin, e tutina resta ella anc preschenta per lung temp: Cun muschnas, miseria e destrucziun en l'existenza materiala, cun sias barbarias e las experienschas da tema e stgarsezza en ils chaus e las olmas da la gieud – er en il Grischun. Il raziunament da vivon- das, savun, ieli e palpiri ha continuà. Ils umens avevan anc da restar al cunfin. Pervi da la discordia tranter ils Alliads – cun ils Stadiis Unids, la Gronda Britan-

nia e la Frantscha d'ina e la Russia da l'autra vart – cumpareva a l'horizont gia la tema d'ina nova guerra. La Guerra fraida che vegn ad occupar il mund durant ils proxims decennis, era semnada.

Schuldads polonais en servetsch per il Grischun

En divers lieus dal Grischun èn internads polonais vi da la lavur. Els mettan tartuffels tenor il plan Wahlen, construeschan vias e fan altra lavur cumina. Els Polonais, che faschevan part da l'armada franzosa, eran fugids il zercladur 1940 da la Wehrmacht tudestga en Svizra. Tenor la cunvegna da Haag èn els vegnids internats e mess en champs d'internaziun sparpagliads en tut la Svizra. Tranter 1200 e 2000 umens eran en il Grischun e gidavan tar lavurs dal mintgadi. Tar lur ierta la pli enconuschenta tutgan las vias ch'ìs Polonais han gidà a construir.

Tranter il 1942 ed il 1946 ha la nazionalitad dals internats varià fitg ferm: Be ils Polonais èn restads durant l'entira internaziun en il Grischun. A partir dal 1944 èn alura arrivads irregularmain en Svizra er internads americans, englais, talians, russ, tudestgs ed austriacs.

Cuntrari a l'istorgia dals internats militars, ch'è gia vegnida perscrutada e rendida publica, è quella dals fugitivs civils en il Grischun – Gidieus ed auters – anc fitg fragmentara.

L'on 2001 è Anton Bühler (mort il 1973) da Domat vegnì undr cun la medaglia Yad-Vashem dal stadi d'Israel per ses engaschament en favur dals fugitivs gidieus en sia funcziun sco secretari dal Departament da polizia dal chantun Grischun. Il 2003 ha il Cussegl nazional reabilità il uffiziant ch'avevan spendrà fugitivs gidieus, surpassond las prescripcziuns da la polizia da cunfins.

Attentader gidieu en praschun a Cuira

Dapi nov onns sesa a Cuira en il Sennhof in praschunier ch'aveva ravgentà il 1936 l'entira partida nazionalsocialistica fin si tar Adolf Hitler. Il giuven student da medischna era vegnì sentenzià per avair assassinà a Tavau il pli aut Nazi en Svizra, numnadamain il «Landesgruppenleiter» da la NSDAP, Wilhelm Gustloff. La propaganda nazistica ha silsuenter stilisà l'um grobulan e betg propi perdet a l'emprim vair martir per sia chaussa.

Tavau era creschì dapi il temp tranter las guerras mundialas ad in veritabel gnieu nazistic cun agna ambassada tudestga. Anc il medem di ch'ìs Alliads han annunzià la fin da la guerra, ils 8 da matg, ha il Cussegl federal decidì en sia seduta da sbandir ils Nazis, lur collavurators ed anc divers auters Tudestgs – be en il Grischun èn stads pertutgads indesch Tudestgs, tschintg dad els cun famiglia.

Cun organisaziun acribica cunter la fomina

Dal temp da guerra regnava en il Grischun stgarsezza. Da mangiativas e savun, sur charvun e laina fin als calzars era tut raziunà.

Anc durant l'Emprima Guerra mundiala aveva la populaziun svizra pati fom. Observond, co che la partida nazionalsocialistica NSDAP creschiva en Germania ad in crescer e cun ella er il privel d'ina proxima guerra, aveva la Svizra procurà per ina meglra organisaziun dal proviediment da sia populaziun.

Basa da pudair garantì mangiativas per tuttas e tuts era il plan Wahlen, numnà tenor ses iniziand, il professor Friedrich Traugott Wahlen. Tenor quest plan è vegnì investì cun tutta forza en la produciun agrara – l'uschenumnada «Anbauschlacht». Mintga toc terren, adattà u betg, vegniva trasformà en in er da tartuffels.

L'idea era da preservar la Svizra da fo-

Magdalena Tschuur (*1927) da Rueun – ina da numerusas perditgas dal temp che RTR ha intervistà il favrer 2020 davart la fin da la Segunda Guerra mundiala. FOTO: MAD

minas cun producir nua ch'ì gjeva granezza e verdura. Pertege che cun nutriment vegetal sa laschava procurar en furma d'autoprovediment per dapli calorias che quai ch'ì fiss stà pussaivel da gudagnar tras charn.

Senza las marcas na gjeva nagut

Areguard la vivonda aveva la Svizra emprèndi per la Segunda Guerra mundiala dals sbagls succedids durant l'Emprima Guerra mundiala. Per pudair nutrir la populaziun n'aveva la Svizra betg be il Plan Wahlen, mabain er in sistem fitg precis e structurà da cartas da raziunament. Tras il raziunament e la controlla exacta da pretschs e chastis per tgi che na sa tegneva betg vi da las reglas dueva vegnir impedi che quels ch'avevan raps cumprian tut.

En il Grischun sco er en Svizra na pudev'ins betg cumprà tge ch'ins vuleva, mabain be quai ch'ins dastgava. Ina persuna creschida aveva per exempel il dregt da cumprà 4 ovs, in mez kilo chaschiel, var 850 grams charn e 100 grams tschigulatta – il mais, bain chapì.

Senza las marcas na devi gnanc la raziun. Els commerziants avevan da prender encunter tut exact e tatgar las marcas, ils cupons, en quaderns per pudair empustar puspè mertanzgia nova.

L'on 2005 ha Maria Vonzun d'Ardez raquintà en ils «Cuntrasts» da RTR davart il mintgadi cun las marcas da raziunament – e dal grond avantatg d'avair gi ina pitschna agricultura:

Il paun per exempel na dastgava betg vegnir cumprà frestg. El era raziunà e vegniva schlunganà perfin cun tartuffels, sch'ì vegniva memia stretg. Charn pudevan ins be mangiar tschintg giadas l'emna – e gnanc d'avair agens animals preservava da la controlla stretga, sco che Maria Vonzun d'Ardez ha raquintà en connex cun las giaglinas. Quellas eran limitadas a 1,5 giaglinas per persuna.

Il reschim da raziunament è la finala pir vegnì schluccà trais onns suenter la fin da la guerra – memia gronda era stada la destrucziun che quella aveva chaschunà en tut l'Europa.

Massas da fugitivs arrivin di per di en l'Engiadina

Vers la fin da la guerra decida il Cussegl federal da serrar ils cunfins en l'ost da la Svizra. Be paucs dazis restan averts, uschia er quel giudim l'Engiadina, a Martina. A Scuol surpiglia l'armada la chasa da scola per pudair dar suttetg a las tschientinas ch'arrivan durant ina fassa che dura intginas emnas. I vegnan familias, vegls, dunnas en speranza, uffants, civilists, militarists, diplomats, persunas da tut gener.

L'appuntà Erwin Gruber noda durant intgins dis, quants che vegnan. Uschia dumbra el en in di 662 fugitivs. A Scuol inscuntra ina grupp da dunnas entaifer paucs dis duas varts da la guerra

dal tutfatg differentas: schuldada d'elita da la SS cun salid hitlerian sco er survivents dals champs da concentraziun da Mauthausen ed Auschwitz. (Dapli davart la situaziun en l'Engiadina Bassa suonda en la segunda part da questa preschentaziun).

Perditgas rumantschas sa regordan da la Segunda Guerra mundiala

Intervistas fatgas da la Televisiun Rumantscha (2020)

Ils 8 da matg 1945 è la Segunda Guerra mundiala ida a fin cun la capitulaziun dals Tudestgs. E schegea che la Svizra n'è betg stada involvida en ils cumbats, han ins er resentì qua fermamain las consequenzas da la guerra. Sis perditgas rumantschas sa regordan:

Magdalena Tschuur (*1927): Ella è creschida si a Rueun cun quatter fragliuns en ina famiglia purila. Da quai che capitava sur ils cunfins svizzers or, n'ha Magdalena Tschuur betg percurschèbler: «Nus savevan be che la guerra è insatge schlet». Ella sa regorda en emprima lingua da la vivonda che stueva vegnir raziunada e d'avians ch'èn sglulads sur il Grischun or.

Marylyn Mosca (*1930): «Ina bandiera ha signalisà la fin da la guerra» – Marylyn Mosca è naschida sin ina pitschna insla tranter la Frantscha e l'Engalerra. Il bab era pasterner per tut l'insla. Durant la guerra na pudevan els betg sa muventar ed er infurmaziuns eran raras.

En in cumpuniment aveva la giuvna Marylyn Odette Lanion scrit ch'ella veglia ina giada vesair las muntognas – e quai ha ella finalmain fatg. **Leci e Rosa Simonett (*1922/1926–2020):** Il pèr Simonett n'era anc betg ensem durant la Segunda Guerra mundiala. Rosa Simonett è creschida si en relaziuns simplas ed il temp da guerra aveva bain anc mess sut squitsch pli fitg sia mamma: «Ins avess baininqual giada pudì mangiar dapli che quai ch'ì deva».

Leci Simonett ha gi da far servetsch militar durant quest temp. La finiziun da la guerra resta ad el en memoria sco mument da levigiament: «Ins spetgava mo ch'ì dettia in ruas perpeten.» **Oswald Toutsch (*1930):** Er sche la Svizra n'era betg involvida directamain en la guerra, ha Oswald Toutsch adina puspè vesi ed udi durant sia giuventetgna a Zernez ed en Val Müstair avians dals Alliads ch'èn sglulads da notg sur ils vitgs vi. Quai per bombardar citads en la Germania dal Sid resp. per returnar puspè da l'autra vart da las Alps. En l'hotel da famiglia sisum il Pass dal Fuorn eran staziunads plirs schuldads, uschia ch'èls vegnivun adina puspè a savair «las novitads da l'autra vart dal cunfin».

Pius Bundi (*1927): «Tut la glieud è quasi siglida or da la pel dal tschaffen». A Mustér haja regi in'atmosfera tut paschaivla ils 8 da matg 1945, sa regorda Pius Bundi. L'um ha resentì diffe-

rentas consequenzas da la guerra. Sco emprim ha el gi la responsabilad per la fraggia da ses bab. Silsuenter ha el gi da far il servetsch agricul e gidar sin in bain puril a Glion e pli tard ha el fatg part dal servetsch local da la protecziun d'aria.

Emissiun «Scuntrada» dal Radio Rumantsch (1995)

Gion Rest Capeder, scolast, da Sevegin, sesent a Cuira, ha prestà 1400 dis servetsch activ durant la Segunda Guerra mundiala, il davos a Spleia. En ina «Scuntrada» dal Radio Rumantsch da l'on 1995 rapporta el:

«Per nus en il servetsch militar, sch'ins na stueva betg pensar co ch'ì gjeva a chasa ed al futur, sche lura n'eri atgnamain betg insatge malempernaivel. Nus avevan da baiver e da mangiar e da dormir tut en urden, ed i n'era atgnamain betg da sa lamentar, tuttavia betg.

Ils quitads eran mo: Co vai a chasa e quant ditg va quai anc? Quai era il principal. Quai dastg jau dir sinceramain: Nus avevan l'idea: il Gottard na dumognani mai, ils Tudestgs.»

En la medema emissiun ha er discurti **Maria Guetg-Salvodelli** da Savognin, pura, mamma da 8 uffants naschids avant, durant e suenter la Segunda Guerra mundiala. Ses peds sa laschan resumar sco suonda:

Ina tscherta tema ch'ìs Tudestgs vegnian, hajan ins adina gi durant la guerra. Ins haja generalmain gi avunda da mangiar, ma ins haja gi da spargnar. Ins aveva ina pitschna puraria che perscheva anc insatge da mangiar. In portg hajan ils purs adina gi en uigl, ma sia charn saja vegnida raziunada ed ins n'haja betg pudì simplamain mazzur dus fin tras portgs, uschingliu fiss ins vegnì chastia. Ins haja perfin stuì dar giu il surpli dad ovs. Alura avevan ins las cartas. Ma charn, latg e chaschiel avevan ins sco pur. Cun las otras victualias n'hajan ins dentant betg dastgà far da fin. Ins haja stuì mangiar simpel, e quels ch'hajan stuì viver mo da las cartas da cupons n'hajan betg adina gi bel.

Ses um saja stà la plipart dal temp a militar e saja vegnì mo tranter a gidar in pau. Alura tutgava la gronda lavur a la dunna – mulscher e far tut la lavur che l'um avess gi da far han las dunnas stuì far. Las dunnas eran en general bravas. Ins n'haja anc betg gi las maschinas dad oz ed ins haja stuì lavurar cun simpls guaffens, e per transportar la racolta e cultivar il fons hajan ins gi vatgas, manschis pli gronds forsia in chaval. Ella haja anc gi tar tut l'auter da manischar ina gronda famiglia: tschintg uffants naschids tranter il 1938 ed il 1944 ed in che saja mort il 1945.

Da quai che curriva e passava ordai-fer la val n'hajan ins betg udi bler – senza radio, televisiun e cun gassetas che cuntenevan pauc'infurmaziun.

Ils onns 1944/45 sajan blers internads vegnids en la val. Quels hajan gidà a far megliraziuns e bler auter. Els hajan survegnì da mangiar e da baiver e latiers anc ina pitschna paga da 2 francs il di. Els hajan gi in internà ils onns 1944 sco gidanter. Ins pudeva duman- dar la vischnanca e lasuenter vegnivani attribuids. Quai eran fitg blers. Quels hajan rumì davent tut las muschnas-crappa sin ils prads. Els hajan prestà fitg gronds lavur er per ils fons e la vischnanca.

La preschentaziun:

Dossier «Il Grischun durant la Segunda Guerra mundiala».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2879
www.chattà.ch